

Andrzej Michał de Tchorzewski

Wprowadzenie do pedagogicznej teorii wychowania moralnego

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie

Kraków 2023

Spis treści

Wstęp	7
1. Wychowanie moralne w perspektywie historyczno-pedagogicznej	13
1.1. Wychowanie moralne w świecie antycznym	15
1.2. Chrześcijaństwo wobec kwestii wychowania moralnego od czasów średniowiecza	30
1.3. Wychowanie moralne w czasach odrodzenia i humanizmu	43
1.4. Nowożytna wizja wychowania moralnego	51
2. U podstaw teorii wychowania moralnego	65
2.1. Moralność jako osobowe i społeczne rozeznawanie <i>dobra</i>	67
2.2. Nauka o moralności, etyka i religia w służbie wychowania moralnego	71
2.3. Wychowanie moralne jako droga poszukiwania sensu życia człowieka	86
2.4. Inherencja wychowania moralnego do nauk pedagogicznych	90
3. O istocie i naturze wychowania moralnego	105
3.1. Cnoty i wartości	106
3.2. Prawość a powinność i obowiązek moralny	120
3.3. Odpowiedzialność moralna	126
3.4. Sumienie – samokontrola i ocena postępowania	134

4. Dyskurs wokół wartości moralnych	143
4.1. Wartości moralne przedmiotem refleksji i dążeń człowieka	146
4.2. Uniwersalne wartości moralne	154
4.3. Intrapersonalne wartości moralne	158
4.4. Interpersonalne wartości moralne	166
4.5. Wartości o proveniencji moralnej	172
5. Proces wychowania moralnego	187
5.1. W poszukiwaniu definicji wychowania moralnego	189
5.2. Konfiguracja procesu wychowania moralnego	198
5.3. Ideały, cele i zadania wychowania moralnego	204
5.4. Zasady, formy, metody i środki wychowania moralnego	212
6. Przestrzenie wychowania moralnego	231
6.1. Rodzina i jej pierwszoplanowa rola w procesie wychowania moralnego	232
6.2. Szkoła wobec współczesnych problemów wychowania moralnego	239
6.3. Instytucje wspomagające proces wychowania moralnego	249
Zakończenie	259
Bibliografia	263
Spis schematów i tabel	273
Indeks osób	275

Wstęp

Złożoność fenomenu nazywanego moralnością odzwierciedla się w świadomości człowieka i jego postawach oraz zachowaniach. Od zawsze moralność należała do przedmiotu refleksji i dociekań filozofii (filozofia moralności i etyki) oraz teologii (teologia moralna), a także wielu dziedzin i dyscyplin nauk humanistycznych, m.in. takich, jak np. psychologia (psychologia moralności), czy socjologia (socjologia moralności) i inne. Każda z nich, w sposób dla siebie najbardziej właściwy, czyni przedmiotem poznania moralność w jakimś określonym aspekcie życia człowieka. Do nauk tych zaliczyć należy także pedagogikę, która przedmiotem swoich zainteresowań badawczych czyni wychowanie, socjalizację i edukację człowieka, jako szczególnych bytów społecznych. Uznaje ona moralność za jeden z ważniejszych mechanizmów i czynników przyczyniających się do rozwoju indywidualnego każdej osoby, jak i różnych wspólnot ludzkich osiągających dzięki niej postulowany poziom człowieczeństwa. Daje ona temu wyraz w licznych publikacjach naukowych¹. Pedagogika koncentruje swoją uwagę nie tylko na kwestiach

¹ Por. m.in.: H. Muszyński, *Teoretyczne problemy wychowania moralnego*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1965; H. Muszyński, *Wychowanie moralne w zespole*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1964; M. Łobocki, *Wychowanie moralne w zarysie*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009; M. Krawczyk, *Metody wychowania moralnego*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1965; Z. Marek, *Podstawy wychowania moralnego*, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2005; S. Ruciński, *Wychowanie jako wprowadzenie w życie wartościowe*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988; F. Adamski, A.M. de Tchorzewski (red), *Edukacja wobec dylematów moralnych współczesności*, Wydawnictwo UJ,

teoretycznych, ale również, a może nawet przede wszystkim na wymiarze aplikacyjnym wychowania moralnego. Dorobek pedagogiki w tym zakresie wskazuje na wyodrębnianie się w strukturze nauk pedagogicznych teorii wychowania moralnego.

Należy przypomnieć w tym miejscu, że ludzkość od zarania swojego istnienia uświadamiała sobie, że egzystencja materialna, jak i duchowa zależy od tego, co służy, bądź nie służy jej pomyślności. Doświadczenie codzienności prowadziło ludzi do poszukiwania i odkrywania źródeł tego, co dobre bądź złe. Dobro i zło były wyznacznikami dążeń i zachowań indywidualnych oraz zbiorowych. Te dwie kategorie stawały się podstawą budowania mniej lub bardziej złożonych systemów aksjologicznych. Przyjmowanym w nich wartościom nadawano znaczenie cnót uniwersalnych, przymiotów intrapersonalnych oraz standardów regulujących relacje interpersonalne. Zbiory tych wartości należą do fenomenu moralności.

Pytanie o moralność jest w gruncie rzeczy pytaniem o *dobro*, które człowiek wyczuwa intuicyjnie, weryfikuje osobistym i społecznym doświadczeniem oraz ku któremu się kieruje lub jest kierowany. *Dobro* jako kategoria moralna stanowi aksjologiczną podstawę wychowania moralnego, która zarazem pozwala uchwycić jego przeciwieństwo nazywane po prostu *złem*. W wychowaniu moralnym idzie o to, aby człowiek postrzegał w *dobru* centralną i zarazem wyjątkową wartość, która prowadzi go ku człowieczeństwu i o nim stanowi. Moralność jako forma świadomości i kontroli zachowań ludzkich wraz z wychowaniem moralnym stanowią rzeczywistość kulturową i służą kształtowaniu natury ludzkiej odwołującej się do *dobra*, a zarazem dostrzegają w człowieku jego wielopostaciowe i wielowarstwowe potrzeby i dążenia.

Zagadnienia związane z wychowaniem moralnym należą siłą rzeczy z jednej strony do nauk pedagogicznych, a w szczególności do subdyscypliny, którą jest teoria wychowania, zaś z drugiej – do etyki, czyli nauki o dobru moralnym, która przedmiotem zainteresowań i ustaleń czyni zasady, normy i oceny moralne.

Wychowanie moralne jest jednym z najbardziej złożonych procesów pedagogicznych. O jego złożoności świadczy m.in. to, że pozostaje ono w nierozzerwalnej łączności ze wszystkimi możliwymi do uchwycenia procesami

pedagogicznymi, zaś przede wszystkim z wychowaniem intelektualnym, estetycznym czy fizycznym, które na skutek doświadczeń oraz rozwoju nauk o człowieku cechuje społeczna dynamika, kulturowa ciągłość oraz historyczna długotrwałość. Dynamika tych procesów uwyrażnia się w kolejnych fazach rozwoju świadomości człowieka. O ich ciągłości można mówić w znaczeniu i rozumieniu tego, że człowiekowi oraz ludzkości towarzyszy systematyczny i ustawiczny proces doskonalenia sfery intelektualnej, etycznej, estetycznej czy fizycznej – mimo różnych skomplikowanych i nieprzewidywalnych meandrów życiowych. Z kolei ich długotrwałość oznacza to, że towarzyszą one ludzkości, przynajmniej od czasu, kiedy procesy pedagogiczne przeszły z fazy wychowania naturalnego w dominującą fazę wychowania celowego. Nie ulega wątpliwości, że przez wieki wychowanie moralne wraz z pozostałymi procesami wychowania odwoływało się do zróżnicowanych treści, zadań i form, które odnosiły się do kolejnych etapów rozwoju dorastających, ale również i dorosłych. Można powiedzieć, że proces wychowania moralnego wraz z pozostałymi trwa przez całe życie każdej osoby, od momentu jej narodzin, poprzez okres dorastania i dojrzałości, aż po wiek senioralny.

Termin *wychowanie moralne* składa się z dwóch powszechników, które wymagają wyjaśnienia. Wychowanie na ogół pedagodzy rozumieją jako wpływanie, urabianie, czy też kształtowanie lub oddziaływanie mające na celu rozwojową zmianę we wszystkich potencjalnych możliwościach człowieka. Drugim powszechnikiem jest moralność, będąca fenomenem trudnym do bezpośredniego, empirycznego poznania, stąd jej źródłem u zarania ludzkości było myślenie mityczne. Stała się dopiero uchwytna wraz z rozwojem możliwości intelektualnych człowieka i towarzyszącej im racjonalności, czyli rozumowemu uzasadnianiu twierdzeń odnoszących się do określania tego, co uznaje się za dobro, a co jest antydobrem, czy pseudodobrem. Różne szczegółowe warianty racjonalności stały się atrybutem myślenia i działania człowieka i ludzkości na przestrzeni wieków. Rozum stawał się narzędziem służącym nadawaniu różnych sensów i znaczeń *dobra*, które zmierzać mogło zarówno ku celom szlachetnym, jak i nikczemnym. Z czego nie zawsze zdawano sobie w pełni sprawę.

Łączne zestawienie tych dwóch powszechników pozwala przyjąć założenie, że wychowanie moralne dotyczy rozwoju każdej osoby, który uwyrażnia się poprzez osiągnięcie przez nią możliwości indywidualnego postępowania zgodnego z powszechnie uznanym dobrem akceptowanym przez wspólnotę, środowisko, społeczeństwo, do którego przynależy. Oczekują one od

konkretnego człowieka postępowania zgodnego z wartościami pochodnymi od *dobra*, które jest źródłem i podstawą wszystkich wartości moralnych. Te z kolei wchodzi w zakresy wszystkich obszarów wychowania, które mają na uwadze wspomaganie człowieka w jego optymalnym rozwoju.

Tak więc wychowanie moralne należy postrzegać jako pedagogiczny proces intencjonalnego i systematycznego przyczyniania się do świadomej interioryzacji wartości moralnych, zasad, norm i ocen stanowiących fundament postępowania etycznego, czyli zgodnego z przyjętymi przez człowieka obowiązkami i powinnościami moralnymi.

Wychowanie moralne nie jest wyabstrahowane z różnych form życia człowieka. Co więcej, przenika ono do wszystkich jego obszarów, towarzysząc ludzkości od najdawniejszych czasów. Takie podejście zakłada, że wychowanie moralne należy do dziedzictwa kulturowego ludzkości. Służyło ono w przeszłości, jak i w czasach współczesnych, doskonaleniu i samodoskonaleniu poszczególnych osób oraz różnych wspólnot, które za jego sprawą integrowały się i regulowały wspomniane wcześniej relacje intrapersonalne, interpersonalne, relacje o charakterze transcendentnym, jak również relacje człowieka do złożonej i zmieniającej się, szeroko rozumianej rzeczywistości społecznej oraz przyrodniczej.

Powyższe założenia legły u podstaw niniejszej książki, która nie jest skonkretyzowaną teorią wychowania moralnego, a jedynie wprowadzeniem do niej. Ma ona za zadanie ukazać złożoność wychowania moralnego w wymiarze pedagogicznym.

Pierwszy rozdział poświęcony jest wychowaniu moralnemu w syntetycznym ujęciu historyczno-pedagogicznym. Ukazano w nim rozwój myśli i zmienność działań w obszarze wychowania moralnego w powszechnie znanych epokach, począwszy od starożytności aż po czasy nowożytne. Pedagog, nauczyciel i wychowawca odpowiadający za wychowanie moralne współczesnego człowieka winien posiadać elementarną wiedzę historyczną odnoszącą się do jego aktualnych zadań, dzięki czemu bardziej świadomie uczestniczy w procesie wychowania, socjalizacji i edukacji dorastających. Lepiej rozumie przemiany zachodzące we współczesnym świecie i podejmuje bardziej optymalne działania pedagogiczne.

W drugim rozdziale ukazano podstawy teorii wychowania moralnego, koncentrując się na pojęciu dobra będącego zasadniczą kategorią nauki o moralności, etyki i religii. Te trzy obszary wiedzy i doświadczenia

życiowego wyznaczają pedagogiczną przestrzeń wychowania moralnego, dzięki któremu człowiek może odkrywać i nadawać sens osobistemu życiu.

W rozdziale trzecim podjęto próbę ukazania istoty i natury wychowania moralnego. Optymalizacja procesu wychowania moralnego zależy od zrozumienia tego, czym są cnoty i wartości moralne, które stanowią podstawę powinności i obowiązków moralnych. Skuteczność wychowania moralnego wyraża się w odpowiedzialnych postawach i zachowaniach człowieka oraz jego ukształtowanym sumieniu.

Rozdział czwarty poświęcono wartościom moralnym, które stanowią zasadniczą treść wychowania moralnego. Zaproponowano w nim pewien schemat typologizacyjny tych wartości uwzględniający wartości uniwersalne, którym nadaje się nierzadko charakter obiektywny i absolutny, oraz wartości intra- i interpersonalne, a także wartości o proveniencji około moralnej.

W rozdziale piątym skoncentrowano uwagę na złożoności procesu wychowania moralnego. Począwszy od poszukiwania pedagogicznej definicji *procesu wychowania moralnego*, poprzez ukazanie konfiguracji świadomości, wrażliwości oraz sprawności moralnej człowieka kształtujących się pod wpływem wielu różnych czynników tak wewnętrznych, jak i zewnętrznych, podjęto próbę opisanego teleologicznych i technologicznych aspektów tego procesu.

Rozdział szósty jest poświęcony podstawowym przestrzeniom wychowania moralnego. Do nich w pierwszej kolejności należą rodzina i szkoła, ale nie bez znaczenia dla jakości procesu wychowania moralnego są różne środowiskowe organizacje i instytucje zrzeszające dzieci i młodzież. Ich roli w kształtowaniu zachowań, wiedzy i postaw moralnych dorastających nie można nie dostrzegać. W towarzyszącym współczesnemu człowiekowi chaosie aksjologicznym mają one do spełnienia ważne zadania pedagogiczne, wśród których na uwagę zasługują te ściśle powiązane z wychowaniem moralnym.

Niniejsza książka nie wyczerpuje wszystkich kwestii szczegółowych związanych z wychowaniem moralnym. Ma jedynie na celu ukazanie złożoności tegoż wychowania, jego istoty, sensu i meandrów kierowania tym procesem. Może służyć pogłębionej refleksji nad tym złożonym zagadnieniem i przyczynić się do pełniejszego zaangażowania się w realizację zadań wychowania moralnego zarówno przez nauczycieli i wychowawców, jak i kandydatów na pedagogów.